

Operacja „Synonim”: czechosłowacki aparat bezpieczeństwa, środki aktywne bloku sowieckiego i proces KBWE (1976–1983)

W fazie negocjacji Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, odbywającej się w Genewie w latach 1973–1975, sowiecki Komitet Bezpieczeństwa Państwowego (Komitet gosudarstwiennoj biezopasnosti, KGB) zainicjował operację „Synonim”. Miała ona na celu pomyślne sfinalizowanie KBWE – na sowieckich warunkach. Wszystkie bratnie organy w państwach bloku sowieckiego – tzn. służby bezpieczeństwa, poza uznaną za renegata Rumunią – podjęły środki aktywne¹ na rzecz wsparcia operacji „Synonim”, koordynowanej przez KGB².

¹ Były archiwista KGB Wasilij Mitrochin przedstawił następującą sowiecką definicję stosowania środków aktywnych poza ZSRR: „Działania agenturalno-operacyjne, skierowane na wywieranie wpływu na politykę zagraniczną i wewnętrzną sytuację polityczną krajów, będących obiektem tych działań, w interesie Związku Radzieckiego i innych krajów socjalistycznych, światowego komunizmu i ruchów narodowowyzwoleńczych; osłabianie politycznej, wojskowej, gospodarczej i ideologicznej pozycji kapitalizmu; torpedowanie jego agresywnych planów w celu stworzenia sprzyjających warunków pomyślnej realizacji polityki zagranicznej Związku Radzieckiego oraz zapewnienia pokoju i postępu społecznego” (W. Mitrochin, *KGB Lexicon: The Soviet Intelligence Officer's Handbook*, London 2002, s. 13). Departament Stanu USA miał swoją definicję „środków aktywnych” bloku sowieckiego w 1986 r.: „Termin środki aktywne jest dosłownym tłumaczeniem rosyjskiego *aktiwnyje mieroprijatija*, które oznacza tajne lub pozoracyjne operacje prowadzone w ramach wspierania sowieckiej polityki zagranicznej. Środki aktywne należy odróżnić zarówno od szpiegostwa, jak i kontrwywiadu oraz od tradycyjnych działań dyplomatycznych i informacyjnych. Celem środków aktywnych jest wpływanie na opinię i percepcję władz lub opinii publicznej w celu uzyskania określonej reakcji. Esencją środków aktywnych jest gra pozorów – dezinformacja i fałszerstwa, grupy fasadowe, manipulowanie mediami i tajne transmisje radiowe. Działania te często obejmują tajne operacje, ale niekoniecznie” (Departament Stanu USA, *Active Measures: A Report on the Substance and Process of Anti-U.S. Disinformation and Propaganda Campaigns, August 1986*, Washington 1986, s. 1) – przypis D.S. W wywiadzie MSW PRL używano raczej przedwojennej polskiej nomenklatury, a zatem pisano o „inspiracji i dezinformacji”, rzadziej używano określeń: „przedsięwzięcia aktywne” i „aktywne przedsięwzięcia inspiracyjno-dywerysyjne i dezinformacyjne” (czyli kalek z języka rosyjskiego); aktualnie w literaturze polskiej przyjmuje się tłumaczenie „środki aktywne”, co jest przekładem z rosyjskiego za pośrednictwem angielskiego (przypis redakcji).

² Archiv bezpečnostních složek (dalej: ABS), 81282/103, Wydział 36, I S-SNB I. Správy Sboru národní bezpečnosti – Zarádú I. Korpusu Bezpečnosti Narodového) FMV (czes. Federální Ministerstvo Vnitra – Federalne Ministerstvo Spraw Wewnętrznych) CSRS, Protokól z rozmów z wywiadem NRD], 15 IV 1974 r., k. 86. O ogólnej koordynacji środków aktywnych w bloku sowieckim zob. M. Slávik, *Spolupráce rozvědky StB a KGB v oblasti aktivních opatření*

Choć nie znaleziono wykazu konkretnych środków aktywnych, podjętych w operacji „Synonim” podczas negocjacji w Genewie lub w związku ze szczytem KBWE w Helsinkach w sierpniu 1975 r., najprawdopodobniej miały one niewielki wpływ na te wydarzenia. Konferencja zakończyła się nie zwycięstwem strony sowieckiej, lecz kompromisem. Związek Radziecki uzyskał uznanie przez Zachód nienaruszalności istniejących granic w Europie, a zatem *de facto* sowieckiej strefy wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej, wraz z możliwością większego dostępu do zachodniego handlu i technologii w części II, czyli „drugim koszyku” helsińskiego Aktu końcowego KBWE. W zamian za to Zachód uzyskał od Moskwy i jej sojuszników potwierdzenie – z różnymi zastrzeżeniami, w tym dotyczącymi zasady suwerenności narodowej – ich oficjalnego zobowiązania się do przestrzegania praw człowieka (zasada VII) oraz porozumienie w sprawie zwiększenia kontaktów między ludźmi ze Wschodu i Zachodu („trzeci koszyk”). Ten układ tworzył grunt do przyszłego konfliktu.

Podczas konferencji przeglądowych KBWE w Belgradzie (1977–1978) i Madrycie (1980–1983) Stany Zjednoczone, wspierane przez przynajmniej część swoich sojuszników z NATO, wiele zachodnich organizacji pozarządowych oraz liczni wschodni dysydenci dążyli do tego, by głównym tematem spotkań i samego procesu KBWE uczynić realizację postanowień Aktu końcowego dotyczących praw człowieka, wraz z postanowieniami dotyczącymi kontaktów międzyludzkich zawartymi w trzecim koszyku³. Związek Radziecki natomiast starał się wykorzystywać spotkania w ramach procesu KBWE do uzupełnienia przewidzianego w Akcie końcowym odprężenia politycznego o odprężenie militarne w postaci korzystnych porozumień z Zachodem w sprawie kontroli zbrojeń i rozbrojenia⁴. W tym celu ZSRR i jego sojusznicy przedstawili na konferencji przeglądowej w Belgradzie dwie mocno nagłośnione propozycje: układu o zakazie rozszerzania istniejących sojuszy wojskowych w Europie, skierowanego przeciwko przystąpieniu Hiszpanii do NATO, oraz układu wszystkich państw członkowskich KBWE o powstrzymaniu się od użycia broni jądrowej jako pierwsza strona⁵.

Na konferencji przeglądowej w Madrycie Moskwa zaproponowała zorganizowanie w ramach procesu KBWE konferencji na temat rozbrojenia w Europie. Biuro Polityczne KPZR i jej sekretarz do spraw międzynarodowych Borys Ponomariow przekazali partiom komunistycznym wszystkich (poza Rumunią) państw Układu Warszawskiego i ich sekretarzom do spraw międzynarodowych ogólną linię zagranicznej propagandy związanej z procesem KBWE. Jej głównym celem

[w:] *Aktivita NKVD/KGB a její spolupráce s tajnými službami střední a východní Evropy 1945–1989*, t. 2, Praha 2009, s. 175–184. Najwcześniejsza znaleziona przez autora wzmianka o operacji „Synonim” pochodzi z tej notatki.

³ Zob. np. S.B. Snyder, *Human Rights Activism and the End of the Cold War: A Transnational History of the Helsinki Network*, New York 2011, *passim*.

⁴ Sowiecki przywódca Leonid Breżniew postulował ten cel już w 1973 r. na Światowym Kongresie Sił Pokojowych w Moskwie (Kommunique des Weltkongresses der Friedenskräfte, Moskau, 25–31. Oktober 1973 [w:] *Dokumente der Weltfriedensbewegung, Oktober 1962 bis Dezember 1974*, red. Friedensrat der DDR [Rada pokoju NRD], Berlin 1976, s. 226).

⁵ D. Selvage, *The Superpowers and the Conference on Security and Cooperation in Europe, 1977–1983: Human Rights, Nuclear Weapons, and Western Europe* [w:] *Die KSZE im Ost-West-Konflikt: Internationale Politik und gesellschaftliche Transformation 1975–1990*, red. M. Peter, H. Wentker, München 2012, s. 20.

powinno być uzupełnienie odprężenia politycznego o odprężenie militarne. Zachodniej ofensywie w sprawie praw człowieka należało przeciwstawić propagandę dotyczącą rzekomego wypełniania postanowień Aktu końcowego przez Wschód i opowieści o prawdziwych i nieprawdziwych przypadkach łamania praw człowieka na Zachodzie⁶.

Zgodnie z utartą praktyką dyrektury Wydziału Międzynarodowego KC KPZR służyły za wytyczne nie tylko sekretarzom do spraw międzynarodowych bratnich partii, lecz także wywiadowi KGB. Sekretarze do spraw międzynarodowych ustalali zatem linię swych partii w zakresie propagandy zagranicznej, która z kolei obowiązywała ich organa bezpieczeństwa podczas realizacji środków aktywnych. Bratnie organy bezpieczeństwa zwykle otrzymywały te same wytyczne także od KGB, które swoimi kanałami również zwracało się do nich o pomoc⁷. Zatem operacja „Synonim” była kontynuowana. Zadaniem jednostek odpowiedzialnych za środki aktywne we wschodnich służbach wywiadowczych było przyczynianie się do pomyślnego zakończenia spotkań KBWE w Belgradzie i Madrycie na wschodnich warunkach. Przybierało to zwykle formę wojny psychologicznej, mającej na celu wpływanie na opinię publiczną – zwłaszcza w krajach zachodnich oraz neutralnych i niezaangażowanych – w celu uzyskania poparcia dla wschodniego stanowiska w procesie KBWE, obrony przed zachodnimi atakami w kwestii praw człowieka, lub – częściej – demaskowania rzekomych naruszeń praw człowieka na Zachodzie. Wydziały zajmujące się środkami aktywnymi były również zaangażowane w środki wpływu podczas samych konferencji przeglądowych, wprowadzane dla uzyskania poparcia poszczególnych dyplomatów z krajów zachodnich oraz neutralnych i niezaangażowanych dla celów bloku sowieckiego.

Niniejszy artykuł składa się z trzech części. W pierwszej części przedstawiono ścisły związek między gromadzeniem informacji wywiadowczych przez

⁶ Zob. np. Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (dalej: SAPMO BA, DY 30/11861, Przemówienie Ponomariowa na konferencji sekretarzy ds. ideologicznych i międzynarodowych [komitetów centralnych] bratnich partii krajów socjalistycznych 15–16 I 1976 r. w Warszawie, b.d., k. 47; Die Behörde des Bundesbeauftragten (dalej: BStU), MfS, SED-KL, Bd. 831, Raport delegacji SED (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec) dotyczący konferencji sekretarzy ds. ideologicznych i międzynarodowych komitetów centralnych bratnich partii krajów socjalistycznych w Sofii 2–3 III 1977 r., b.d., k. 15; BStU, MfS, SED-KL, Bd. 474, Przemówienie Ponomariowa na wewnętrznych konsultacjach sekretarzy ds. międzynarodowych partii bułgarskiej, wschodnioniemieckiej, polskiej, węgierskiej, radzieckiej i czechosłowackiej 15–16 VII 1980 r. w Budapeszcie, b.d., k. 33, 50–52; SAPMO BA, DY 30, J IV 2/2A, 2073, Materiał Biura Politycznego KC KPZR dla wszystkich ambasadorów ZSRR, 26 V 1977 r., k. 16, 25. Nota do wszystkich radzieckich ambasadorów została przekazana przywódcom innych bratnich partii jako instrukcja prowadzenia dyplomacji i propagandy w związku z zachodnią krytyką naruszeń praw człowieka w ZSRR.

⁷ R. Godson, R.H. Shultz, *Active Measures in Soviet Strategy* [w:] *Soviet Foreign Policy in a Changing World*, red. R.F. Laird, E.P. Hoffman, New York 1986, s. 208–209; Oświadczenie Roberta M. Gatesa, dyrektora CIA, 12 IX 1985 r. [w:] *United States, 95th Congress, 1st Session, Soviet Active Measures: Hearings before the Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations of the United States Senate, September 12–13, 1985*, Part 2 of 5, s. 2–5; M.F. Scholz, *Active measures and disinformation as part of East Germany's propaganda war, 1953–1972* [w:] *East German Foreign Intelligence: Myth, Reality and Controversy*, red. K. Macrakis, T.W. Friis, H. Müller-Enbergs, Abingdon–New York 2003, s. 113.

blok sowiecki w procesie KBWE a jego środkami aktywnymi w ramach operacji „Synonim”. Druga część omawia rodzaje środków aktywnych, część zaś trzecia analizuje (na ile jest to możliwe) ich skuteczność. Ostatecznie środki aktywne bloku sowieckiego w procesie KBWE nie były szczególnie skuteczne w kwestii uzyskania czegoś od Zachodu, gdyż Moskwa okazywała skłonność do ustępstw, zwłaszcza w Madrycie, chcąc osiągnąć swój ważniejszy cel, którym była kontrola zbrojeń i rozbrojenie na Zachodzie.

Artykuł koncentruje się na środkach aktywnych tzw. cywilnego wywiadu zagranicznego Czechosłowacji (Zarządu I Korpusu Bezpieczeństwa Narodowego federalnego MSW – I. Správy Sboru národní bezpečnosti FMV – I. S-SNB) – ze względu na łatwą dostępność podstawowych źródeł na temat operacji „Synonim” w Archiwum Służb Bezpieczeństwa (Archiv bezpečnostních složek, ABS) w Pradze. Widać jednak, że środki aktywne podejmowane przez Pragę były ściśle koordynowane z innymi służbami bezpieczeństwa bloku sowieckiego, zwłaszcza z KGB.

Cele taktyczne: wywiad i tajne operacje

Porównanie celów operacyjnych wschodnioeuropejskich służb bezpieczeństwa pod względem gromadzenia informacji wywiadowczych i środków aktywnych w procesie KBWE w latach 1977–1983 pokazuje istnienie ścisłego związku między nimi. Na przykład dyrektywa Wydziału 36 I S-SNB (czes. *odbor*), odpowiedzialnego za środki aktywne, wzywała funkcjonariuszy do: „a) systematycznego gromadzenia informacji dotyczących tych reakcyjnych kręgów politycznych w państwach kapitalistycznych, które starają się zakłócić obrady i przebieg konferencji w Madrycie lub nawet opowiadają się za opóźnieniem konferencji o rok lub dwa lata; przygotowywane są środki aktywne przeciwko tym kręgom politycznym i poszczególnym osobom w celu zdemaskowania ich destrukcyjnej polityki [...]. Działania te muszą mieć pierwszeństwo w operacjach pod kryptonimem »Synonim III«; b) regularnego zbierania informacji o przygotowaniach państw EWG oraz grupy państw neutralnych i niezaangażowanych do konferencji w Madrycie oraz wspierania za pomocą środków aktywnych realistycznych kręgów politycznych [...], które są zainteresowane zrównoważonymi negocjacjami i uzyskaniem konkretnych rezultatów na spotkaniu w Madrycie. Środki wpływu będą miały na celu głównie wzmocnienie procesu uwalniania krajów kapitalistycznych Europy Zachodniej od USA i wspieranie obiektywnego informowania opinii publicznej w państwach kapitalistycznych o przygotowaniach do spotkania w Madrycie i jego przebiegu”; oraz „e) celowego demaskowania i paraliżowania realizacji celów nieprzyjaznych tajnych służb i wywrotowych ośrodków polityczno-ideologicznych, które będą starać się zakłócić przygotowania do konferencji w Madrycie i jej przebieg; poświęcania odpowiedniej uwagi opracowywaniu środków aktywnych, które będą demaskować działalność reakcyjnej prasy i rozgłośni radiowych (Wolna Europa, Głos Ameryki itp.)”⁸.

⁸ ABS, 12686/144, Dr plk Jan Ostrovský, Wydział 36, I S-SNB FMV, Operacja „Synonim III”, 18 IV 1979 r., k. 1–4. „Jan Ostrovský” to kryptonim Jana Ondrovčáka, ur. 1924 r. (T. Prokop, *Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa „Objekt Alfa”*, Praha 2006, s. 29).

Środki aktywne bloku wschodniego w procesie KBWE adresowano do tych samych środowisk, przeciwko którym gromadzono informacje wywiadowcze określone w dyrektywie Wydziału 36. Były to kręgi polityczne i dyplomatyczne na Zachodzie, NATO i EWG, podobne kręgi w państwach neutralnych i niezaangażowanych oraz zachodnie ugrupowania i organizacje sprzeciwiające się procesowi KBWE lub dążące do wykorzystania go do obrony praw człowieka w Europie Wschodniej. Lista celów KGB związanych ze stosowaniem środków aktywnych na spotkaniu w Madrycie, przedstawiona bratnim organom w Pradze w sierpniu 1980 r., potwierdziła ten bliski związek:

„– Wpływanie na kręgi państwowe, rządowe i społeczno-polityczne krajów Europy Zachodniej w celu utrzymania ich stanowisk w sprawie odprężenia, motywowanie ich do podejmowania konkretnych działań w kierunku rozwijania pełnej współpracy w Europie oraz rzeczowego podejścia do spotkania madryckiego;

– Demaskowanie kursu USA i sił prawicowych w Europie Zachodniej dotyczącego stosunków wzajemnych z krajami socjalistycznymi, [zmierzającego do] ingerowania w ich sprawy wewnętrzne wbrew duchowi i literze Aktu końcowego oraz powrotu do czasów »zimnej wojny«; [...]

– Kompromitowanie organizacji reakcyjnych, [sprzeciwiających się] odprężeniu i ich najohydniejszych przywódców jako płatnych agentów zachodnich służb wywiadowczych. Na podstawie konkretnych faktów i materiałów demaskowanie działalności zachodnich służb wywiadowczych, nastawionych na zaostrenie stosunków międzynarodowych; pokazywanie, że korzystają one z renegatów, zdrajców i ludzi o podejrzanym reputacji, którzy całkowicie się skompromitowali, nie reprezentują niczego i nikogo”⁹.

Komunikat KGB adresowany do Pragi kończył się nutą oczekiwania: „Bylibyśmy wdzięczni, gdybyście zgodzili się na udział w przygotowaniu i realizacji środków aktywnych na madryckim spotkaniu na podstawie nakreślonych powyżej wytycznych”¹⁰. Następnie Wydział 36 przetłumaczył dyrektywę KGB z rosyjskiego na czeski i przekazał go swoim funkcjonariuszom¹¹. Główny Zarząd Rozpoznania (Hauptverwaltung Aufklärung, HV A) Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa NRD (MfS, Stasi)¹² – i należy zakładać, że również pozostałe bratnie organy w krajach Europy Wschodniej – otrzymały od KGB podobny, jeśli nie taki sam, komunikat.

Na ogół wschodnioeuropejskie służby bezpieczeństwa starały się gromadzić informacje o politycznych i dyplomatycznych planach krajów zachodnich, neutralnych i niezaangażowanych dotyczących procesu KBWE, wraz z planami organizacji zajmujących się prawami człowieka oraz innych grup i osób rzekomo wrogich wobec odprężenia. Gromadzenie informacji wywiadowczych koncentrowało

⁹ ABS, 12686/144, KGB, Informacja o środkach aktywnych na spotkaniu madryckim, 19 VI 1980 r.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ ABS, 12686/144, CSSR, Cele środków aktywnych na spotkaniu madryckim, 1 X 1980 r., k. 87–88.

¹² Wpis w rejestrze „poczty przychodzącej” MfS z 13 VIII 1980 r.: „KGB do MfS: wykorzystanie madryckiego spotkania przez państwa NATO do atakowania polityki zagranicznej państw socjalistycznych – proponowane środki [aktywne] w głównym kierunku” (BStU, MfS, SdM (Sekretariat Ministra) 549, k. 97).

się w szczególności na różnicach i sporach między państwami zachodnimi, między wrogimi organizacjami oraz między krajami neutralnymi i niezaangażowanymi a Zachodem. Wschodnie służby wywiadowcze następnie wykorzystywały te dane do opracowania środków aktywnych, które służyły zaognieniu tych różnic i sporów oraz grania nimi tak, by Wschód mógł odnieść polityczną korzyść.

Rodzaje środków aktywnych: wojna psychologiczna i polityczna

Według czeskiej dokumentacji, środki aktywne wschodnioeuropejskich służb bezpieczeństwa w ramach operacji „Synonim” zaliczały się głównie do kategorii wojny psychologicznej. Było to lokowanie we wschodniej, zachodniej i międzynarodowej prasie i środkach masowego przekazu artykułów lub audycji, które wspierały realizację celów bloku sowieckiego w procesie KBWE. Takie materiały prezentowały linię bloku sowieckiego, grały na różnicach między krajami zachodnimi a neutralnymi i niezaangażowanymi oraz dyskredytowały polityków, dyplomatów i organizacje kierujące się wrogimi celami w związku z KBWE. Agencje wywiadowcze bloku wschodniego wydawały również książki i broszury przeznaczone (lub nie) do rozpowszechniania na Zachodzie. Wschodnia propaganda koncentrowała się na rzeczywistych i rzekomych naruszeniach praw człowieka na Zachodzie. W odpowiedzi na kampanię na rzecz praw człowieka pod patronatem prezydenta Stanów Zjednoczonych Jimmy’ego Cartera KGB już przed spotkaniem belgradzkim chciało przejść do ofensywy w tej sprawie¹³. Kampanie prasowe bloku sowieckiego i tajne operacje dotyczące tej kwestii były chyba dość ważne, ponieważ w tym czasie – w przeciwieństwie do Zachodu, a zwłaszcza Stanów Zjednoczonych – Wschód sprzeciwiał się nawet samej dyskusji o prawach człowieka w Belgradzie¹⁴.

Podczas konferencji przeglądowej KBWE w Belgradzie (1977–1978) wojna psychologiczna prowadzona przez Wydział 36 polegała głównie na umieszczeniu materiałów w krajowych środkach masowego przekazu w CSRS. Wydział 36 nadzorował publikację artykułu w organie partii „Rudé právo” na temat skarg Iraku przed trybunałem Rady Europejskiej w Strasburgu o naruszenie praw człowieka przez Wielką Brytanię; był to środek aktywny (czes. *aktivní opatření* – AO) „Důraz”. Te same materiały zostały wykorzystane w programie poświęconym sprawom bieżącym w czeskosłowackiej telewizji publicznej¹⁵. Środek aktywny „Autor” obejmował artykuł w dzienniku „Rudé právo” uzasadniający odmowę przyznania wiz wjazdowych do krajów komunistycznych członkom Komisji Kongresu Stanów Zjednoczonych ds. Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, której

¹³ ABS, 81282/113, Jan Ostrovský, Fragment protokołu z konsultacji wywiadów czeskosłowackiego i radzieckiego dotyczących środków aktywnych (przeprowadzonych w dniach 30 III – 1 IV 1977 r.), b.d., k. 120–121.

¹⁴ Jednak pod koniec spotkania w Belgradzie sowiecka delegacja zaczęła krytykować praktyki USA w sferze praw człowieka; służyło to legitymizacji takiej dyskusji i raczej nie było skutkiem błędu taktycznego (W. Korey, *The Promises We Keep: Human Rights, the Helsinki Process, and American Foreign Policy*, New York 1993, s. 88, 91).

¹⁵ ABS, 12686/108, Wniosek o umieszczenie w archiwach Linii I FMV,teczka AO krypt. „Důraz”, 14 II 1978 r., k. 16.

samo istnienie jakoby naruszało postanowienie Aktu końcowego dotyczące nieingerowania w sprawy wewnętrzne¹⁶. Późniejszy negatywny reportaż w telewizji publicznej na temat amerykańskiej komisji był przedmiotem AO „Umění”¹⁷, a krytyczna audycja radiowa dla zagranicy o czeskim emigrancie, który zeznał przez komisją, została określona kryptonimem „Stoment”¹⁸. Na potrzeby AO „Imago” Wydział 36 przygotował komentarz dla publicznego radia, obalający zarzuty szefa amerykańskiej delegacji w Belgradzie, Arthura Goldberga, dotyczące łamania przez Pragę postanowień Aktu końcowego¹⁹. W ramach AO „Bridž” współpracownik rezydentury CSRS w Nowym Jorku o kryptonimie „Jarek” napisał artykuł o łamaniu praw człowieka w Stanach Zjednoczonych, przeznaczony do publikacji w dzienniku „Tvorba”. Celem artykułu było „pokazanie sprzeczności i niedociągnięć Carterowskiej polityki praw człowieka”²⁰.

Wydział 36 nie był osamotniony w wykorzystywaniu krajowych mediów do swoich celów. KGB planowało np. – w ramach dużej kampanii propagandowej przeciwko Carterowskiej polityce praw człowieka – opublikowanie w sowieckiej prasie sfalszowanego lub wymuszonego listu gruzińskiego dysydenta Zwiada Gamsachurdii i innych do Cartera, ujawniającego rzekome powiązania między działaczami ruchu obrony praw człowieka w ZSRR a CIA. List ten miał następnie pojawić się w programach informacyjnych w sowieckim radiu i telewizji. W podobny sposób miały być wykorzystane listy dotyczące polityki Cartera, nadsyłane do redakcji różnych sowieckich gazet przez zaniepokojonych obywateli²¹. Najwyraźniej zamierzano nie tylko wpłynąć na krajowych odbiorców, lecz także na zagranicznych dyplomatów, dziennikarzy i emigrantów czytających komunistyczne gazety.

Podczas madryckiej konferencji (1980–1983) Wydział 36 w znacznie większym stopniu skoncentrował się na umieszczaniu materiałów w zagranicznych środkach masowego przekazu. W aktach operacji „Synonim” właściwie nie ma żadnej wzmianki o czechosłowackich środkach masowego przekazu, w przeciwieństwie do okresu poprzedzającego konferencję belgradzką. Funkcjonariusz (AO „Fero”) rezydentury CSRS w Belgradzie, który współpracował jako korespondent z dwoma hiszpańskimi periodykami w Jugosławii, zdołał doprowadzić

¹⁶ ABS, 12686/109, Wniosek o umieszczenie w archiwach Linii I FMV, teczka AO krypt. „Autor”, 16 VII 1977 r., nieczytelna paginacja.

¹⁷ ABS, 12686/111, Ppłk František Slavík, Wniosek o umieszczenie w archiwach Linii I FMV, teczka AO krypt. „Umění”, k. 6.

¹⁸ ABS, 12686/106, Mjr Jaromír Rezek, Wydział 36, I S-SNB FMV, Wniosek dotyczący środka aktywnego „Stoment” w ramach operacji „Synonim” na rzecz KBWE, 18 IV 1977 r., k. 1–4.

¹⁹ ABS, 12686/113, Mjr Jaromír Rezek, Wydział 36, I S-SNB FMV, Wniosek o umieszczenie w archiwach Linii I FMV, teczka AO krypt. „Imago”, 14 XI 1977 r., nieczytelna paginacja.

²⁰ ABS, 12686/116, Wniosek o umieszczenie w archiwach Linii I FMV, teczka AO krypt. „Bridž”, k. 8. Dokumentacja zawarta w aktach nie wyjaśnia, czy współpracownik „Jarek” był funkcjonariuszem czechosłowackiego aparatu bezpieczeństwa, zarejestrowanym, „nieoficjalnym współpracownikiem” tego aparatu, czy po prostu kimś, z kim rezydentura skontaktowała się pod przykrywką oficjalnej działalności dyplomatycznej z prośbą o pomoc.

²¹ *Campaign Against Soviet Economic Policy. Folder 31. The Chekist Anthology*, Mitrokhin Archive, Wilson Center Digital Archive (WCDA), <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110707>, s. 9. Wszystkie materiały cytowane w niniejszym artykule były dostępne w internecie 4 II 2014 r.

do emisji w hiszpańskim radiu piętnastominutowego komentarza naświetlającego madrycką konferencję ze wschodniego punktu widzenia (AO „Spafe”)²². W przypadku AO „Madmeli” rezydentura CSRS w Madrycie dostarczała rezydenturze w Brukseli materiały przeznaczone do publikacji w „Zeitung vum Lëtzebuenger Vollek”, partyjnym organie Luksemburskiej Partii Komunistycznej. Celem artykułu było zdemaskowanie starań amerykańskiej delegacji w Madrycie o wciągnięcie hiszpańskiej prasy do jej „kampanii przeciwko socjalistycznej wspólnotcie”²³. W ramach AO „Presma” Wydział 36 starał się umieścić w prasie francuskiej, belgijskiej i austriackiej artykuły poddające surowej krytyce podejście Stanów Zjednoczonych do konferencji madryckiej. Tylko rezydenturze w Wiedniu udało się uzyskać opublikowanie takiego artykułu w „Extrablatt”, gazecie związanej z lewicową Austriacką Partią Socjalistyczną (SPÖ), jak również w czeskiej gazecie „Krajanské noviny” ukazującej się w Wiedniu²⁴. Wydział 36 przyczynił się również do opublikowania artykułów w greckiej i cypryjskiej prasie popierającej wschodnie cele w Madrycie (AO „Réva”²⁵ i AO „Drachma”²⁶). Środek aktywny „Maliv”, będący próbą opublikowania wiosną 1982 r. we francuskiej socjalistycznej gazecie „Faire” artykułu dyskredytującego wiceprzewodniczącego delegacji amerykańskiej w Madrycie, Spencera Olivera, nie wypalił. Oliver, pracownik Komisji Kongresu USA ds. Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, był stanowczym rzecznikiem amerykańskiej polityki praw człowieka w procesie KBWE²⁷.

Wydział 36 rozproszdził na madryckim spotkaniu swoją własną tajną publikację: zbiór reportaży o łamaniu praw człowieka w Stanach Zjednoczonych opublikowany przez fikcyjną amerykańską organizację Investigative Leads. Wydział 36 uznał tę publikację (AO „Lawus”) za sukces, ponieważ delegacja amerykańska odniosła się do niej podczas konferencji²⁸. Następnie w CSRS wydano zbiór zdjęć mających dokumentować rzekome naruszenia praw człowieka w Stanach (AO „Fotus”)²⁹.

Drugim typem działalności agencji wywiadu bloku sowieckiego w ramach operacji „Synonim” były tzw. środki wpływu (ang. *influence measures*). Z czeskiej dokumentacji wynika, że były to głównie podejmowane przez funkcjonariuszy wywiadu lub pozyskanych przez nich agentów (tajnych współpracowników) próby wpływania na dyplomatów krajów zachodnich lub neutralnych i niezaangażowanych, tak aby na spotkaniach KBWE zajmowali stanowiska korzystne dla bloku sowieckiego. Większość tych działań przeprowadzano już na spotkaniach

²² ABS, 12686/121, Ppłk František Slavík, Wniosek o umieszczenie w archiwach Linii I FMV,teczka AO krypt. „Spafe”, 12 IX 1980 r., k. 11.

²³ Zob. podsumowanie AO na okładce akt, ABS, 12686/126.

²⁴ ABS, 12686/125, Ppłk František Slavík, Wniosek o umieszczenie w archiwach Linii I FMV,teczka AO krypt. „Presma”, 6 X 1980 r., k. 12.

²⁵ ABS, 12686/135, Ppłk František Slavík, Wniosek o umieszczenie w archiwach Linii I FMV,teczka AO krypt. „Réva”, 2 III 1981 r., k. 26.

²⁶ ABS, 12686/145, Wniosek o umieszczenie w archiwach Linii I FMV,teczka AO krypt. „Drachma”, 5 II 1982 r., b.p.

²⁷ ABS, 12686/132, Ppłk Jíra, Wniosek o umieszczenie w archiwach Linii I FMV,teczka AO krypt. „Maoliv”, 19 III 1982 r., k. 18.

²⁸ ABS, 12686/130, Ppłk František Slavík, Wniosek o skierowanie do archiwach I S-SNB FMV,teczka AO krypt. „Lawus”, 24 XII 1980 r., k. 40.

²⁹ ABS, 12686/144, AA-00736/36-80, Operacja „Synonim”, nieczytelna paginacja.

KBWE, gdzie funkcjonariusze czechosłowackiego wywiadu i pozyskani przez nich agenci działali pod dyplomatyczną przykrywką jako członkowie delegacji CSRS³⁰. Nie jest jasne, czy i w jakim stopniu ta działalność różniła się od tradycyjnej dyplomacji. Być może niczym się nie różniła, zważywszy na drugą tożsamość agentów jako urzędników Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Być może ich działalność polegała przede wszystkim na szeptaniu i szerzeniu plotek mających np. dyskredytować dyplomatów i polityków uważanych za oponentów wschodniego stanowiska na KBWE.

Szczególny rodzaj środka wpływu stosowanego przez Wydział 36 zarówno na konferencji w Belgradzie, jak i w Madrycie koncentrował się na bezpieczeństwie zapewnianym przez kraj gospodarza wewnątrz i na zewnątrz budynku, w którym odbywały się posiedzenia. Przed spotkaniem w Belgradzie Wydział 36 uzgodnił z KGB „wypracowanie środków aktywnych przeciwko rządowi SFRJ [Socialistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii], zmuszających go do zastosowania takich obostrzeń w prowadzeniu konferencji w Belgradzie, które maksymalnie ograniczą i utrudnią działania imperialistycznych służb wywiadowczych i ośrodków dywersji ideologicznej, w tym wrogo nastawionych kręgów emigracyjnych”³¹. Podczas konferencji w Belgradzie i Madrycie Wydział 36 wysłał fałszywe listy od fikcyjnych członków chorwackich organizacji emigracyjnych do zagranicznych ambasad w kraju organizującym konferencję, zawierające ostrzeżenia o rzekomych bombach podłożonych w sali konferencyjnej. W obu wypadkach Wydział 36 uznał swoje posunięcia za sukces. Jugosłowiański minister spraw zagranicznych prosił swojego odpowiednika w Pradze o listę czeskich i słowackich emigrantów, których obecność w Jugosławii podczas konferencji KBWE byłaby uważana za niepożądaną³². Następnie szef wschodnioniemieckiego MfS Erich Mielke wyraził duże uznanie dla jugosłowiańskich organów bezpieczeństwa; „pokazywały one, jak należy postępować w celu zapewnienia ochrony tak ważnego spotkania przed wrogimi działaniami”. Odnótował, że dziewiętnastu obcokrajowców – „głównie dziennikarzy, członków wrogich organizacji i emigrantów antysocjalistycznych” – wydalono z kraju „za usiłowanie zakłócenia spokojnego przebiegu spotkania”. Między innymi starali się oni rozprowadzać „ulotki i inne siejące zamęt publikacje”, angażować się w „antysocjalistyczne demonstracje” oraz kierować na konferencję „wrogie petycje”³³.

Nie ma jasności, czy zwiększone środki bezpieczeństwa w Belgradzie były skutkiem ostrzeżeń o zagrożeniu atakiem bombowym, pochodzących z Wydziału 36, czy nieznanymi środkami podjętymi przez inne komunistyczne służby

³⁰ Zob. np. ABS, 12710/109, Ogólny plan zadań dla rezydentury w Madrycie oraz dla poszczególnych czechosłowackich agentów działających pod przykryciem w składzie delegacji, w tym zadań dotyczących poszczególnych dyplomatów z krajów zachodnich oraz neutralnych i niezaangażowanych.

³¹ ABS, 81282/113, Jan Ostrovský, Fragment protokołu z konsultacji wywiadów czechosłowackiego i radzieckiego dotyczących środków aktywnych (przeprowadzonych w dniach 30 III – 1 IV 1977 r.), b.d., k. 120–121.

³² ABS, 12686/105, Mjr Rezak, Wniosek o skierowanie do archiwum I S-SNB FMV,teczka AO krypt. „Harpuna”, 3 V 1977 r., k. 25; ABS, 81282/107, Operacje „Synonim” i „Enzym”, załącznik nr 8 do notatki Jana Ostrovskiego, 11 VII 1977 r., k. 20.

³³ BStU, MfS-BdL, dok. nr 06332, Przemówienie towarzysza Ministra na centralnym seminarium przywództwa, 6 VII 1977 r., k. 11.

wywiadowcze, czy też czynników zewnętrznych – np. w samej Jugosławii. W Madrycie hiszpańska policja wprowadziła wzmocnione środki bezpieczeństwa wewnątrz i na zewnątrz budynku, w którym odbywała się konferencja, po fałszywym alarmie bombowym (AO „Modřin”), lecz nie była skłonna wydać potencjalnych demonstrantów z kraju, zwłaszcza że Hiszpania niedawno wkroczyła na drogę demokracji³⁴.

Trzeci rodzaj środków aktywnych bloku wschodniego na konferencjach KBWE w Belgradzie i Madrycie zalicza się do ogólniejszej kategorii wojny politycznej: zachęcania i wspierania organizacji postępowych i pokojowych na Zachodzie, a nawet kierowania takimi organizacjami – z których część jest formalnie lub nieformalnie powiązana z komunistami, a część nie – w celu wywierania wpływu na państwa zachodnie, neutralne oraz niezaangażowane, tak aby osiągnąć ich poparcie dla wschodnich propozycji lub zakończenie konferencji na warunkach korzystnych dla państw bloku. Przed konferencją w Belgradzie Wydział 36 uzgodnił z KGB „organizowanie kampanii listownych i telefonicznych z żądaniami i pytaniami do Cartera i przedstawicieli innych krajów kapitalistycznych”, dotyczących rzekomych naruszeń praw człowieka na Zachodzie³⁵. W 1983 r. natomiast, pod koniec spotkania w Madrycie, Wydział 36 planował środki aktywne, które „wzywałyby organizacje postępowe do wspierania pomyślnego wyniku k[onferencji] m[adryckiej] i zwołania europejskiej konferencji rozbrojeniowej”. Takie działania były planowane w Niemczech Zachodnich i w Berlinie Zachodnim, a w przypadku powodzenia AO „Milan” pewna hiszpańska organizacja pokojowa miała zaapelować do uczestników madryckiej konferencji o jej zakończenie³⁶.

Środkiem aktywnym proponowanym przez KGB w sferze wojny politycznej, którego najwyraźniej nigdy nie uruchomiono, było utworzenie na Zachodzie nowej fasadowej organizacji, skoncentrowanej wyłącznie na rzekomym łamaniu praw człowieka w Stanach Zjednoczonych. Był archiwista KGB Wasilij Mitrochin stwierdził, że po KBWE i chyba po wyborze Jimmy’ego Cartera na prezydenta KGB przesłało do swoich zagranicznych rezydentur telegram z prośbą o zidentyfikowanie „osób i grup w USA i innych krajach kapitalistycznych, które są niezadowolone z pozbawiania ich przysługujących im praw”. W dalszej części telegramu pisano: „Celem jest udzielenie pomocy w utworzeniu prywatnego międzynarodowego funduszu w kraju trzecim. Fundusz nosiłby nazwę Fundusz dla Ofiar Imperializmu i Kolonializmu (lub podobną), kierowałby nim jeden z postępowych działaczy. Przy tworzeniu funduszu zostałyby określone jego cele i zadania, podjęto by też odpowiednie działania propagandowe zmierzające do zbiórki pieniędzy na fundusz, zwracając się z apelem o pomoc do osób prywatnych w krajach kapitalistycznych.

Należy rozważyć:

– czy możliwe jest utworzenie centrali i oddziałów funduszu w tym kraju;

³⁴ ABS, 12686/129, Mjr Čechovský, Wniosek o skierowanie do archiwum I S-SNB FMV, teczka AO krypt. „Modřin”, 19 XI 1980 r., k. 11.

³⁵ ABS, 81282/113, Jan Ostrovský, Fragment protokołu z konsultacji wywiadów czechosłowackiego i radzieckiego dotyczących środków aktywnych (przeprowadzonych w dniach 30 III – 1 IV 1977 r.), b.d., k. 120–121.

³⁶ ABS, 81282/114, Współpraca z wywiadem ZSRR przy operacji „Synonim”, 19 IV 1983 r., nieczytelna paginacja.

- która spośród znanych osób (z zaufanych kręgów) mogłaby być polecona do kierowania funduszem;
- który z zaufanych agentów z grona miejscowych obywateli mógłby być polecony do pracy w aparacie funduszu;
- które organizacje i osoby mogą udzielić finansowego wsparcia funduszowi i w których środkach masowego przekazu można by promować jego działalność;
- jakie są realne możliwości wydawania publikacji w postaci listów i oświadczeń kierownictwa funduszu³⁷.

KGB widocznie miało trudności z uruchomieniem tego przedsięwzięcia, bo zwróciło się do bratnich organów o pomoc. Na spotkaniu z pracownikami Wydziału 36 w czerwcu 1978 r. przedstawiciel Wydziału X HV A (HV A/X), odpowiedzialnego za środki aktywne, informował, że stara się „utworzyć Towarzystwo na rzecz Praw Człowieka w Europie, lecz z niewielkim skutkiem, ponieważ istnieje zbyt wiele podobnych organizacji, aby można było powołać coś nowego”. Prawdopodobnie ze względu na trudności Niemców KGB przekazało to zadanie Wydziałowi 36. Czechosłowacy poinformowali kolegów z HV A/X o swoich niedawnych konsultacjach z KGB, dotyczących operacji „Enzym” – a mianowicie o powołaniu Komitetu dla Wolnej Ameryki, w którego skład wchodziłby dezertery z Wietnamu i emigranci z US”, łącznie z założeniem organu prasowego. Towarzysze niemieccy skwapliwie poparli to przedsięwzięcie; wschodnie służby wywiadowcze powinny zainicjować takie „szeroko rozumiane działania, abyśmy nie musieli zawsze być w defensywie” – pisali. Ostrzegli jednak na podstawie własnych doświadczeń, że po uruchomieniu operacji kosztowałaby ona około 500 tys. DM rocznie³⁸.

Choć Wydział 36 nadal planował utworzenie takiej organizacji³⁹, ogłosił w maju 1979 r., że realizacja planu się opóźniła⁴⁰. Następnie podczas spotkania z HV A/X w listopadzie 1979 r. Wydział 36 nie wrócił do kwestii Komitetu dla Wolnej Ameryki; była natomiast mowa o wykorzystaniu dwóch lub trzech „dysydentów z Zachodu do dalszego rozwinięcia kampanii dotyczącej naruszeń praw człowieka”⁴¹.

Jednak KGB nie zrezygnowało ze swojego pomysłu. Na wielostronnej naradzie w Moskwie w lipcu 1981 r. szef wydziału środków aktywnych kubańskiego wywiadu informował o konsultacjach z KGB i HV A w sprawie utworzenia faszystowskiej organizacji w Niemczech Zachodnich, zajmującej się „ujawnianiem przypadków łamania praw człowieka w USA”⁴². Autor nie znalazł dowodów, które świadczyłyby o powstaniu takiej organizacji lub podjęciu przez nią działalności.

³⁷ *On Human Rights. Folder 51. The Chekist Anthology*, Mitrokhin Archive, WCDA, <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110120>.

³⁸ ABS, 81282/107, „Operacja »Eezym«” – załącznik do protokołu z negocjacji z wywiadem NRD sporządzonego przez Jana Ostrowskiego, 22 VI 1978 r., k. 85.

³⁹ ABS, 81282/107, Jan Ostrowský, Przegląd zadań wynikających ze spotkania między wydziałami ds. środków aktywnych wywiadów CSRS i NRD 20 X – 1 XI 1978 r., k. 141.

⁴⁰ ABS, 81282/107, Jan Ostrowský, Protokół z negocjacji z wywiadem NRD, 26 VI 1979 r., k. 155–157.

⁴¹ ABS, 81282/107, „Operacja »Synonim«” – załącznik do protokołu z negocjacji z wywiadem NRD, 28 XI 1979 r. k. 198–199.

⁴² ABS, 81282/108, „Na rozmowy w Moskwie”, 20 VII 1981 r., k. 271.

Czy środki aktywne Wschodu w ramach operacji „Synonim” były skuteczne?

W związku z powyższym przeglądem głównie czechosłowackich przedsięwzięć w ramach operacji „Synonim” nasuwa się pytanie, jaka ostatecznie była skuteczność środków aktywnych. To z kolei prowadzi do pytania, jaką miarą należy mierzyć sukces.

Wydział 36 stosował dość prostą miarę sukcesu, przynajmniej przy archiwizacji swoich akt dotyczących środków podejmowanych w ramach operacji „Synonim”. Jeśli dany środek aktywny został zrealizowany, uznawano go za „sukces”⁴³. Zgodnie z tym „bratnie organy” odnosiły ogromne sukcesy; w niektórych przypadkach tak niskie kryterium jest prawdopodobnie uzasadnione. Na przykład sukcesem Wydziału 36 było opublikowanie w holenderskim piśmie „NATO’s Fifteen Nations” artykułu przedstawiającego stanowisko bloku wschodniego⁴⁴. Jeśli pismo to zwykle nie zamieszczało artykułów prezentujących wschodni punkt widzenia, można byłoby uznać to za jakiś sukces. To samo można powiedzieć o nadanym w hiszpańskim radiu reportażu z Jugosławii, pokazującym wschodni punkt widzenia na temat madryckiego spotkania⁴⁵. Jednak taki standard – operacja została przeprowadzona, a więc była udana – jest niezwykle niski.

Kolejnym kryterium stosowanym przez blok wschodni jako miara względnego sukcesu danego środka aktywnego było ustalenie, czy sprowokował reakcję drugiej strony. W takich przypadkach Wydział 36 uznawał dany środek za „duży sukces” – np. kiedy amerykańska delegacja w Madrycie publicznie odnosiła się do nieoficjalnej publikacji „Investigative Leads”⁴⁶ lub kiedy rzecznik cypryjskiego rządu odrzucał gazetowe zarzuty dotyczące rzekomej bezczynności jego delegacji⁴⁷. Reakcja drugiej strony sugerowała, że dany środek aktywny już wywarł pewien skutek, a co ważniejsze w przypadku wojny psychologicznej – nadawał dodatkowy rozgłos treściom propagowanym w tajnej operacji, zwiększając tym samym ich oddziaływanie. Jednak – stosując tę właśnie miarę – Wydział 36 czasem popadał – jak wielu historyków – w błąd logiczny *post hoc ergo propter hoc* (łac. „po tym, więc wskutek tego”). Na przykład uznał za sukces opublikowane w gazecie partii komunistycznej w Luksemburgu artykułu dotyczącego prób wywierania wpływu przez Stany Zjednoczone na hiszpańską prasę (AO „Madmeli”), ponieważ wywołał on reakcję hiszpańskiej prasy, która podawała potem obiektywniejsze informacje⁴⁸. Jeśli rzeczywiście zmienił się sposób relacjonowa-

⁴³ ABS, 12686/111, Ppłk František Slavík, Wniosek o skierowanie do archiwum I S-SNB FMV,teczka AO krypt. „Umění”, k. 6.

⁴⁴ ABS, 12686/146, Wniosek o skierowanie do archiwum I S-SNB FMV,teczka AO krypt. „Kovu 2”, 10 II 1982 r., k. 15.

⁴⁵ ABS, 12686/121, Ppłk František Slavík, Wniosek o skierowanie do archiwum I S-SNB FMV,teczka AO krypt. „Spafe”, k. 11.

⁴⁶ ABS, 12686/130, Ppłk František Slavík, Wniosek o skierowanie do archiwum I S-SNB FMV,teczka AO krypt. „Lawus”, 24 XII 1980 r., k. 40.

⁴⁷ ABS, 12686/135, Ppłk František Slavík, Wniosek o skierowanie do archiwum I S-SNB FMV,teczka AO krypt. Réva, 2 III 1981 r., k. 26.

⁴⁸ ABS, 12686/126, Ppłk František Slavík, Wniosek o skierowanie do archiwum I S-SNB FMV,teczka AO krypt. „Madmeli”, 6 X 1980 r., k. 16.

nia wydarzeń w hiszpańskiej prasie, niekoniecznie zdecydował o tym ten jeden artykuł w gazecie luksemburskiej.

Innym, bardziej wymagającym miernikiem sukcesu był efekt mnożnikowy. Wschodnie służby wywiadowcze zawsze poszukiwały osób mogących pełnić funkcję mnożnika w sensie wywierania wpływu na innych ludzi, zwykle pozostających poza zasięgiem komunistycznej propagandy. Koncepcja ta nie była obca Wydziałowi 36. Rezydentura CSRS w Londynie twierdziła, że w ramach środka aktywnego „Marobe” zdołała wpłynąć na wystąpienie czołowego działacza Labour Action for Peace (LAP) w październiku 1980 r. na brukselskim spotkaniu Międzynarodowego Komitetu ds. Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Osoba ta rzekomo otrzymała z ambasady CSRS w Londynie materiały na temat KBWE spreparowane przez Wydział 36. Z czechosłowackich akt dotyczących tego środka aktywnego wynika, że wspomniany działacz LAP nie wiedział, że informacje te pochodzą od wywiadu⁴⁹. Późniejsze jego wystąpienia w Wielkiej Brytanii były na ogół zgodne ze wschodnim stanowiskiem w sprawie KBWE, jak twierdził Wydział 36 – dzięki kolejnym materiałom dostarczonym za pośrednictwem ambasady CSRS w Londynie. Wystąpienia te spotkały się z pozytywnym komentarzem amerykańskiego magazynu „The New Yorker”, w związku z czym Wydział 36 uznał środek aktywny „Marobe” za bardzo udany. Wyrażono nadzieję, że sam artykuł w „The New Yorker” wpłynie na innych, wspierając osiągnięcie celów bloku sowieckiego⁵⁰.

Choć powyższe czynniki – przeprowadzenie operacji, sprowokowanie odpowiedzi i efekt mnożnikowy – można uznać za pomocne przy ocenie sukcesu taktycznego, jak zmierzyć ogólny sukces strategiczny – w tym przypadku całej operacji „Synonim”. Na szczęście zachowane dokumenty w Archiwum Służb Bezpieczeństwa w Pradze zawierają pewne zbiorcze oceny Wydziału 36 i HV A/X. Przed belgradzką konferencją przedstawiciele Wydziału 36 spotkali się z rezydentem I S-SNB w Bonn, towarzyszem Šedivým. Wydział 36 miał nadzieję, że przynajmniej fragmenty (przygotowywanego przez jego służby dla czeskiej telewizji publicznej) filmu propagandowego atakującego konserwatywnego polityka zachodnioniemieckiego Franza-Josefa Straussa i innych rzekomych przeciwników odprężenia zostaną wyemitowane w Niemczech Zachodnich. Šedivý odpowiedział: „teraz, zwłaszcza w okresie kampanii w sprawie Karty 77, nie ma szans, aby środki masowego przekazu RFN przyjęły cokolwiek z naszego programu”⁵¹. Po spotkaniu w Belgradzie, w czerwcu 1978 r., szefowie Wydziału 36 i HV A/X zgodzili się, że „sprawy przybierają niezwykle zły obrót w kampanii na rzecz praw człowieka pod względem przejmowania inicjatywy i przeprowadzania zorganizowanych akcji za granicą”⁵².

⁴⁹ ABS, 12686/128, Pplk František Slavík, Wniosek o skierowanie do archiwum I S-SNB FMV,teczka AO krypt. „Marobe”, 24 XII 1980 r., k. 13; *ibidem*, Pplk František Slavík, Wniosek w sprawie środka aktywnego „Marobe”, 28 X 1980 r., k. 1–2.

⁵⁰ ABS, 12686/127, Pplk František Slavík, Wniosek o skierowanie do archiwum I S-SNB FMV,teczka AO krypt. „Marobe”, 24 XII 1980 r., k. 13.

⁵¹ ABS, 81282/113, Protokół, 16 II 1977 r.

⁵² ABS, 81282/107, „Operacja »Enzyme«” – załącznik do protokołu ze spotkania z wywiadem NRD, 22 VI 1978 r.

Sytuacja jeszcze się pogorszyła podczas konferencji w Madrycie. Zarówno Wydział 36, jak i HV A/X umieścili agentów w delegacjach swoich krajów. Na naradzie z HV A/X w maju 1981 r. przedstawiciele Wydziału 36 stwierdzili: „W sumie można powiedzieć, że w porównaniu z konferencją belgradzką realizacja środków aktywnych jest trudniejsza ze względu na większą jedność bloku państw zachodnich i pogłębiające się rozbitcie na frakcje grupy państw neutralnych i niezaangażowanych”. HV A/X zakwestionował wartość środków wpływu na samej konferencji. Wydział HV A wprowadził większość zaplanowanych środków aktywnych przed rozpoczęciem spotkania i NRD wykorzystywała swoje oficjalne kontakty państwowe do wpływania na przebieg konferencji. Na samej konferencji w Madrycie wprowadzała mniej środków aktywnych niż przed nią⁵³. Czeski raport z następnej narady Wydziału 36 i HV A/X w listopadzie 1981 r. zawiera następujący wniosek: „Obie strony wymieniły doświadczenia dotyczące bieżących środków aktywnych na konferencji madryckiej. Ustalono obustronnie, że nie uzyskano pożądanych skutków i w konsekwencji zarówno z naszej strony, jak i ze strony NRD nie będą delegowani do Madrytu kolejni pracownicy z wydziału środków aktywnych celem prowadzenia dalszych działań. Z oceny NRD wynika, że nie było realnej możliwości zmiany postawy delegacji RFN w kierunku koncepcji państw socjalistycznych. Niemniej będą prowadzone dalsze prace za pośrednictwem rezydentury”⁵⁴.

W szerszej perspektywie polityczno-strategicznej operacja „Synonim” była nieskuteczna. Poza spotkaniami KBWE środki aktywne mające na celu przeciwdziałanie zachodnim – zwłaszcza amerykańskim – kampaniom na rzecz obrony praw człowieka kulały. Ilustrują to trudności służb wywiadu bloku sowieckiego ze stworzeniem fasadowej organizacji zajmującej się łamaniem praw człowieka w Stanach Zjednoczonych lub w innych państwach zachodnich – przy istnieniu mnóstwa prywatnych, pozarządowych organizacji na Zachodzie. Na samych spotkaniach KBWE, zwłaszcza w Madrycie, za pomocą różnego rodzaju środków wpływu wschodnie agencje wywiadowcze niewiele mogły uczynić, by zmienić poglądy dyplomatów z krajów zachodnich lub neutralnych i niezaangażowanych – poza tym, co mogła uczynić tradycyjna dyplomacja. Decydujące znaczenie miało szersze otoczenie polityczne. Na belgradzkim spotkaniu blok sowiecki nie mógł przeforsować propozycji Moskwy dotyczących uzupełnienia odprężenia politycznego odprężeniem militarnym z powodu przeciwdziałania Waszyngtonu – amerykańskiej kampanii na rzecz praw człowieka. Doprowadziło to do impasu politycznego⁵⁵. W Madrycie Związek Radziecki uzyskał to, o co o dawna zabiegał – europejską konferencję rozbrojeniową w ramach procesu KBWE, czyli sztokholmską konferencję na temat środków budowy zaufania i bezpieczeństwa w Europie. Został jednak zmuszony do zapłacenia wysokiej ceny politycznej: musiał zgodzić się na ustępstwa wobec Europy Zachodniej w kwestii kontaktów międzyludzkich w ramach „trzeciego koszyka” oraz na indywidualne tajne ustępstwa w zakre-

⁵³ ABS, 81282/111, „Operacja »Synonim«” – załącznik do notatki płk. Václava Stárka, naczelnika Wydziału 36, 12 VI 1981 r., k. 94–95.

⁵⁴ ABS, 81282/111, „Operacja »Synonim«” – załącznik do notatki Stárka dla dyrektora I S-SNB Karela Sochora, 7 XII 1981 r., k. 135.

⁵⁵ D. Selvage, *The Superpowers...*, s. 25–26.

sie praw człowieka wobec administracji Reagana. Miało to miejsce szczególnie po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce, które połączyło Zachód w krytyce naruszeń praw człowieka nie tylko w Polsce, lecz także w innych krajach bloku sowieckiego⁵⁶. Środki aktywne podejmowane przez służby bezpieczeństwa bloku sowieckiego nie mogły zrekompensować tych decyzji i ustępstw na najwyższym szczeblu politycznym⁵⁷.

Słowa kluczowe: środki aktywne, dezinformacja, inspiracja, „Synonim”, KBWE, StB, wywiad czechosłowacki, I S-SNB, CSSR, KGB, Stasi, HV A, human rights, proces helsiński, Karta 77, détente, archiwum Mitrochina

Douglas Selvage (ur. 1966) – doktor, aktualnie pełni funkcję szefa-koordynatora projektu badawczego „NRD, Stasi i proces KBWE, 1973–1989” w Wydziale Edukacji i Badań Biura Federalnego Pełnomocnika ds. Materiałów Służb Bezpieczeństwa Państwowego byłej NRD (BstU) w Berlinie. Specjalizuje się w historii KBWE, stosunkach polsko-niemieckich w okresie komunizmu i historii bloku wschodniego. Doktoryzował się na Uniwersytecie Yale pod kierunkiem prof. Piotra Wandycza. W latach 2001–2006 pracował w Biurze Historycznym amerykańskiego Sekretariatu Stanu. Jest stałym współpracownikiem „Parallel History Project” i „Cold War International History Project”.

Operation Synonym: Czechoslovak State Security, Soviet-Bloc Active Measures and the Helsinki Process, 1976–1983

During the negotiations of the Conference on Security in Cooperation in Europe (CSCE) in Geneva from 1973 to 1975, the Soviet Committee for State Security (Komitet gosudarstvennoy bezopasnosti, KGB) initiated Operation Synonym. All the Soviet bloc’s “fraternal organs” – that is, all the East European security services except for that of renegade Romania – undertook covert operations or “active measures” (AM) in support of “Synonym” under the KGB’s coordination. The operation continued through the follow-up meetings of the CSCE in Belgrade (1977–1978) and Madrid (1980–1983). Based on the example of the Czechoslovak state security service, the article shows how the KGB’s “fraternal organs” sought to influence the CSCE meetings with active measures aimed at supporting Moscow’s goal of “military détente,” especially through Western disarmament, and discrediting the West’s record on human rights. This was especially the case with regard to the U.S., which used the CSCE meeting to criticize the human-rights violations in the Soviet bloc. In the end, the Eastern bloc’s active measures in the CSCE process were not particularly effective in obtaining Western concessions, given Moscow’s larger goal of attaining “military détente,” for which it was willing to make at least paper concessions on human rights in the CSCE process.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 41–43, 47–56.

⁵⁷ Autor chciałby podziękować swoim kolegom z Ústav pro studium totalitních režimů (USTR), szczególnie Martinowi Slávikowi, oraz archiwistom ABS w Pradze za ich uprzejmą pomoc w prowadzeniu badań.

Douglas Selvage

Key words: active measures, disinformation, inspiration, “Synonym”, CSCE, StB, Czechoslovak intelligence, KGB, Stasi, HV A, human rights, Helsinki process, Charter 77, détente, Vasily Mitrokhin